

STAVBNA ZGODOVINA KAPITELJSKE CERKVE V NOVEM MESTU

J O Ž E G R E G O R I Č

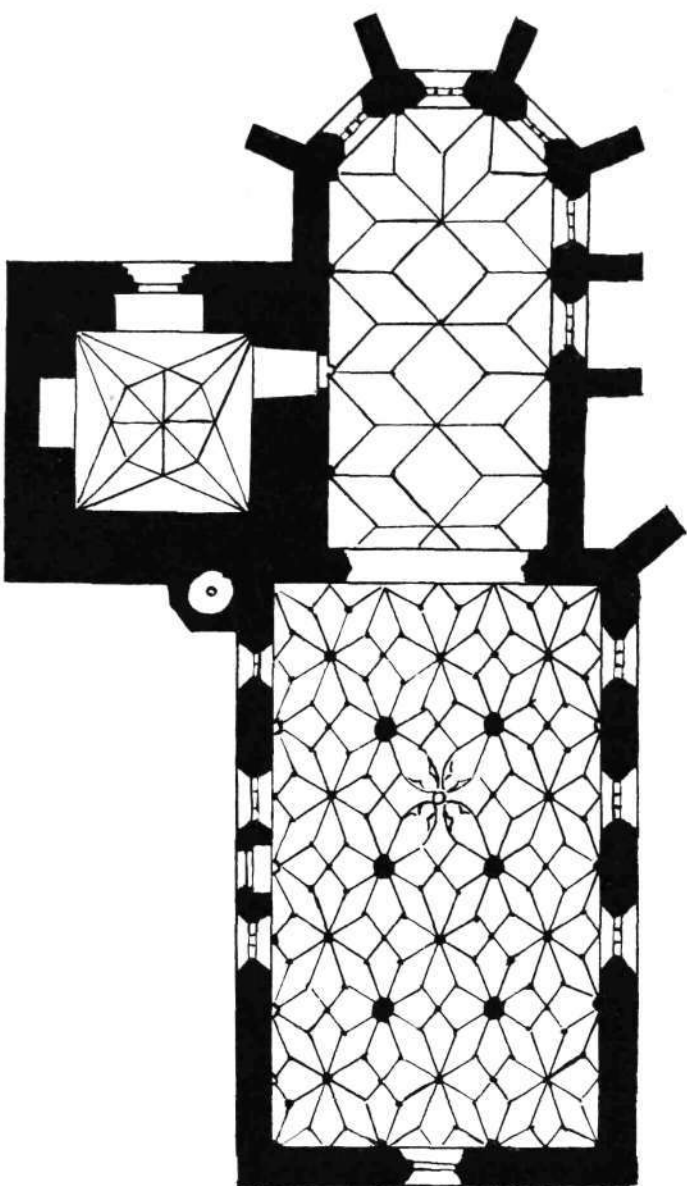
Zleknjeno na strmi kraški skali in tesno vklejano v objem reke Krke, je dobilo Novo mesto svoj najmočnejši poudarek z mogočno stavbo kapiteljske cerkve, ki stoji na najvišji točki polotoka in s tega svojega položaja obvladuje ne samo mesto pod seboj, ampak tudi vso bližnjo okolico. Za mesto samo pa pomeni Kapitelj ono centralno točko, okoli katere so se grupirale skupine hiš v slikovito, po talnem načrtu še danes tipično srednjeveško mestece. Odkoderkoli pogledamo mesto, povsod ista slika: stopnjema se stiskajo hiše in hišice v breg, naslednja prerese prejšnjo s konico svoje strehe, dokler se ta vzgon ne zlije v masiv kapiteljske cerkve. Ona dinamična sila, ki je v gotski dobi gradila nebotične katedrale, je oblikovala to zunanjo podobo mesta. Vse se gnete in hiti

navzgor proti cerkvi, ki sprejme vase vso to rast in jo v silnem zanosu svojega stolpa dvigne v omotično višino. Brez kapiteljske cerkve bi bilo Novo mesto enolična in dolgočasna skupina hiš.

Kdaj in kako je cerkev nastala? Vsi, ki so do najnovejšega časa pisali o cerkvi, stavijo nje postanek pod konec 15. stoletja. Izjemo dela Peter Hitzinger,¹ ki, sklicujoč se na kripa, datira cerkev v dobo zgodnje gotike tja v leto 1365., ko je bilo ustanovljeno Novo mesto. Njemu odločno oporeka Ivan Vrhovec,² ki pravi, da kripa in preprosto zidanje nista merodajna pri določitvi datuma. Po njegovem mnenju je cerkev nastala šele po ustanovitvi kolegijatnega kapitlja leta 1493., torej že v začetku 16. stoletja. On in Ivan Steklasa³ navajata kot graditelja cerkve prvega prošta Jakoba Auersperga. Šele v zadnjem času je dr. France Stelè⁴ pomaknil zidanje cerkve v prvo polovico 15. stoletja, pokojni dr. Stanko Vurnik⁵ celo v romansko dobo. Odkod pomota in kam naj cerkev datiramo?

Odgovor na prvo vprašanje ne bo težak. Da so datirali kapiteljsko cerkev pod konec 15. stoletja, sta odločila v prvi vrsti dva vzroka. Prvi je ustanovitev kolegijatnega kapitlja, ki ga je leta 1493. ustanovil cesar Friderik IV. Novoustanovljeni kapitelj, tako so si razlagali, je moral pač misliti na to, da si postavi dostojno cerkev. Drugi, ne manj tehtni vzrok pa je, da je prvi prošt, do tedaj župnik v št. Rupertu, pozidal ob koncu stoletja v št. Rupertu monumentalno gotško cerkev, ki je bila končana, kakor pove napis nad vrati, leta 1497. Zato so tudi zidavo kapiteljske cerkve pripisovali njemu, ne oziraje se na to, da kažeta obe cerkvi v svojem stilu dovolj veliko časovno razmknjenost.

Pa poglejmo najprvo ustanovne listine kolegijatnega kapitlja in jih primerjajmo z ustanovno listino frančiškanskega samostana v Novem mestu! Prvo ustanovno listino je izdal cesar Friderik IV. 27. aprila 1493.,⁶ drugo Maksimilijan I. 16. oktobra 1509⁷ v taboru pri Costeri v Italiji. Pismo pa, s katerim zapove papež Aleksander VI. ustanovitev kapitlja, je bilo izdano 30. aprila 1494.⁸ V vseh treh listinah se omenja, da se ustanovi kapitelj pri mestni župni cerkvi sv. Nikolaja. V vseh treh se cerkev, ki naj postane kolegijatna, dosledno imenuje cerkev; cerkvice sv. Antona v mestu, ki je postala podružnica, pa se imenuje le kapela. Prav tako se v listini ferentinskega

Sl. 1. Šent Rupert: cerkev, talni načrt

¹ P. Hitzinger: Nachträge zur 500 jährigen Gründungsfeier von Neustadt. Die Kirche und Pfarre St. Nicolai. MHK 1865, str. 106—109.

² I. Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, str. 22—30.

³ I. Steklasa, Zgodovina Šent Ruperške župnije, str. 172.

⁴ Dr. Fr. Stele, Umetnost Dolenjske. Et. 1933.

⁵ Dr. Stanko Vurnik, Umetnost Dolenjske in njene metropole. Dolenjska metropola Novo mesto. 1930, str. 20—30.

⁶ MHK 1866, str. 22.

⁷ MHK 1865, str. 35.

⁸ MHK 1865, str. 37—38.

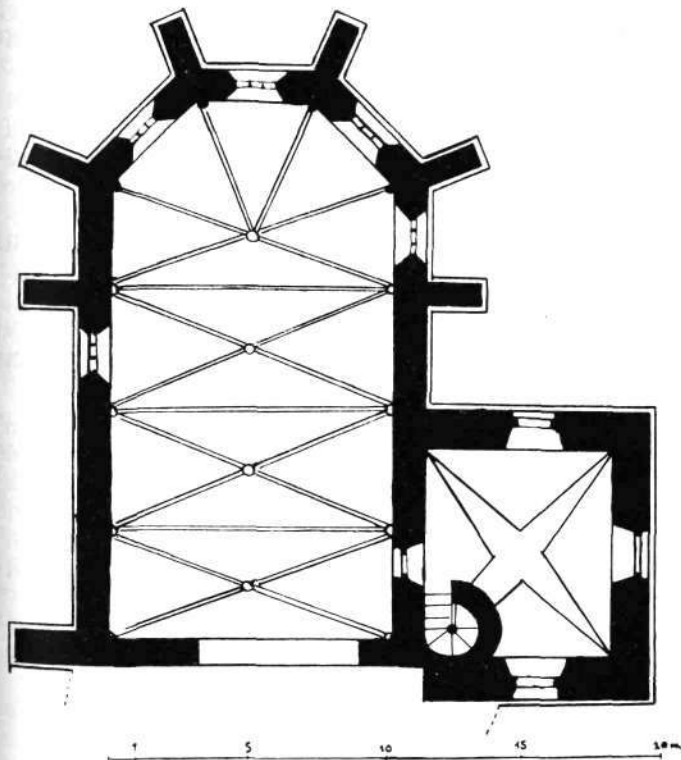
škofa Andreja z dne 31. oktobra 1469,¹ s katero dovoljuje frančiškanom, da se smejo naseliti v mestu, dosledno rabi izraz kapela za cerkvico sv. Lenarta, ki naj bi jo frančiškani prevzeli za svojo redovno cerkev. Cerkev sv. Nikolaja je morala biti neprimerno večja od obeh imenovanih in je bila župna cerkev, čeprav ni imela svojega župnika, ampak je vršil duhovniške posle mirnopeški kaplan. Pisani viri govore torej za to, da moramo datirati kapiteljsko cerkev v dobo pred ustanovitvijo kapitlja in da je ob času ustanovitve že stala.

Še jasnejši dokaz za to nam da stavba sama, oziroma nje primerjava s šentruperško cerkvijo. Oglejmo si najprvo talni načrt šentruperške župne cerkve! (Slika 1.) Deli se v dva dela, prezbiterij in trodelno ladjo. Ladje obsegajo štiri svodne pole v dolžino, prav tako prezbiterij, ki se zaključuje s tremi stranicami osmerokotnika. Za nas je važen način obokovanja.

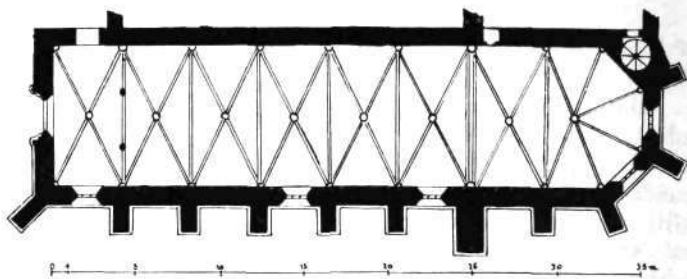
Obokana je vsa cerkev s pozno gotskim mrežastim, oziroma zvezdastim obokom in spada po talnem načrtu in dekoraciji v skupino poznogotskih cerkva Kranj, Škofja Loka, Radovljica, Cerknica in prezbiterij v Crngrobu, ki vse datirajo v leta 1460—1530. (Stelè, Cankar.)

Kako drugačen pa je talni načrt prezbiterija kapiteljske cerkve! (Slika 2.) Prezbiterij obsega v talnem načrtu štiri svodne pole in zaključek s tremi stranicami osmerokotnika. Svoden pa je z rebrastim, četrterodelnim križnim svodom in se po tem bistveno loči od prej omenjenih cerkva. Pa tudi v posameznostih se razlikuje od šentruperške cerkve. Prerez svodnih reber je v št. Rupertu bogatejši nego v Novem mestu. Oporniki so tem bolj členoviti, okrašeni z dvema fia-

¹ P. Alfonz Furlan, Zgodovina frančiškanskega samostana v Novem mestu. DN 2. I. 1919.

Sl. 2. Kapiteljska cerkev: prezbiterij, talni načrt

Sl. 3. Pleterske: samostanska cerkev, talni načrt

lama, v Novem mestu so manj razčlenjeni in brez fial. S šentruperško torej novomeška cerkev nima nobene skupnosti, nasprotno, od nje se bistveno loči v načinu prekrivanja.

Pač pa imamo v bližini Novega mesta odlično gotško cerkev, ki se po svojem stilu sklada s kapiteljskim prezbiterijem. Je to stara samostanska cerkev v Pleterskih. Če si ogledamo njen talni načrt (slika 3), nas takoj preseneti popolna podobnost s prezbiterijem kapiteljske cerkve. Pleterska cerkev obsega šestere svodnih pol v ladji in dvoje v prezbiteriju, ki se zaključijo s tremi stranicami osmerokotnika. Svodena je prav tako kakor kapiteljska s četrterodelnim križnim svodom. Za pletersko cerkev vemo, da so jo začeli graditi okrog leta 1407. in je bila 1420. leta že posvečena.² V ta čas nekako moramo, po stilu sodeč, staviti tudi kapiteljski prezbiterij. Tu nam priskoči na pomoč beležka, ki se je našla v kapiteljskem arhivu in ki jo doslovno navajam:

»Die Stadtpfarrkirche S. Nicolai war consecrirt am 17 9ber (november) 1429 Eintausend vier Hundert zwanzig und neun, und zwar das Presbyterium und der Hochaltar. Das Schiff später und die Seitenaltäre. Aus authentischer Urkunde.«

Beležko je napisal prošt Andrej Albrecht (1831 do 1848). Listina, ki jo je on, kakor sam pove, še videl, ni ohranjena. Po vsem, kar sem povedal spredaj, je verjetnost tega zapiska popolna. Pazimo tudi na to, kako skrbno je prošt izpisal datum in letnico! Kapiteljski prezbiterij je bil torej dozidan in posvečen leta 1429., samo devet let za pletersko cerkvijo.

Vse do sedaj se na skripto, ki jo proti navadi gotških cerkva ima kapiteljska cerkev, nismo prav nič ozirali. Odkod kripta? Že dejstvo, da ima gotška cerkev kripta, nas preseneti. Vrhovec in drugi jo zagovarjajo iz terenskih neprilic. Gotovo so tudi te igrale pri tem svojo vlogo. To nam priča podzidek, ki teče okoli stavbe in se ob južni in severni steni stopnjema dviguje. Vendar pa ne smemo prezreti, da je bil teren nekdanj nižji, kot je danes. Podzidek je na več mestih zasut z zemljo, ki je bila kasneje navožena. Vendar kripta ni brez vsake važnosti za določitev datuma.

Kripto, ki zavzema ves prostor pod prezbiterijem, delijo štirje pari osmerokotnih slopov v tri enako visoke ladje, od katerih sta stranski le malo ožji od srednje. (Slika 4.) Svodena je kripta, vhodna veža in zakristija nad njo z grebenastim križnim svodom brez reber, kar je zopet nov dokaz za njen zgodnji posta-

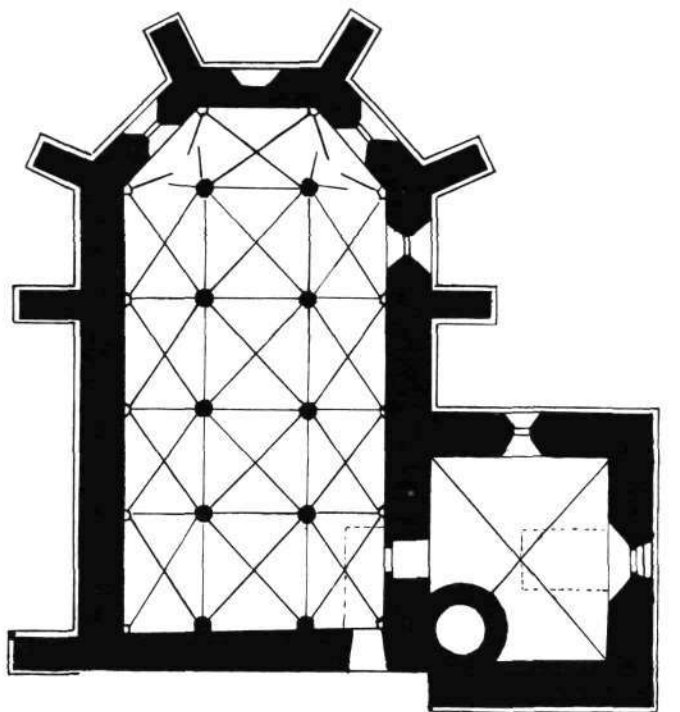
² Fr. Avsec, Samostanska cerkev v Pleterskih. Četrto izvestje Društva za krščansko umetnost. 1907, str. 48—52.

nek. To domnevo potrjuje nadalje težko, masivno zidanje in enostavni osmerooogelni slopi brez kapitelov.

Kdaj so torej začeli s zidanjem? Najverjetnejša se zdi tale razlaga: Ko je po letu 1365. radi kneževskih milosti in privilegijev pričelo število prebivalstva naraščati in se množiti njihovo imetje, so meščani mislili na zidavo nove cerkve, ker jim stara cerkvena sv. Antona v gozdu, ki je edina zgodovinsko potrjena cerkev pred ustanovitvijo mesta, ni več zadostovala. Njihov meščanski ponos jim je narekoval, naj si sezidajo stavbo, ki bo mestu v ponos in ki bo že na zunaj s svojo monumentalnostjo pripovedovala o blagostanju meščanov.¹ Začeli so z zidanjem gotovo še pred prelomom stoletja, na najlepšem prostoru v mestu, kjer je takrat stala stara utrjena pristava stiškega oskrbnika. Namen, postaviti mogočno cerkev, in pa zgodnji čas, ko so bile reminiscence na romaniko še kolikor toliko žive, se zdi važnejši vzrok za zidavo kripte kakor pa terenske nepravilike, ki bi se dale odstraniti na lažji, cenejši način. Nadaljevali so z zidavo prezbiterija, zdi se da dovolj počasi in ga končali vsaj do leta 1429., ko je bil posvečen. S tem letom je zidanje prenehalo. Taka je ostala cerkev najbrž vse do ustanovitve kapitlja.

Najbrž starejši kot kripta in prezbiterij je v svojih temeljih stolp. Vrhovec je mnenja, da je spodnji del četverokota s skoro 3 metre debelim zidom stari Gradec, to je stolp iz utrdbe stiškega samostana. Ko so se odločili, da porabijo to staro trdnjavo za cerkveni stolp, so ga povišali za toliko, kolikor je danes četverokotnik. To se je zgodilo ob istem času, ko so zidali prezbiterij. Dokaz za to je venčni zidec, ki teče okoli

¹ K. Črnologar, Kunstgeschichtliches aus Unterkrain. MMK 1891.

Sl. 4. Kapiteljska cerkev: kripta, talni načrt

prezbiterija in zakristije. V profilu enak kos zidca je ohranjen v zidu zvonika pod cerkveno streho na severovzhodnem oglu.

Vedno hujša gospodarska stiska, v katero so zašli meščani predvsem radi turške nevarnosti, je ustavila nadaljnjo graditev. Že istega leta 1429.,² ko je bil posvečen prezbiterij, so Turki prvič napadli mesto. Nekaj let za tem je videlo mesto pred obzidjem domačega sovražnika — Celjane, leta 1435. in 1442. V naslednjih letih so Turki ponovno plenili v okolici mesta, a njega samega niso mogli zavzeti. Umevno je, da v takih razmerah ni bilo mogoče misliti na to, da bi se dozidala cerkev. Meščani so morali skrbeti predvsem za močno obzidje in ostale obrambne priprave proti Turkom. V teh nemirnih časih je bil ustanovljen kapitelj. Turška nevarnost, ki je meščanom prizadevala toliko skrbi, je tudi kapitelj kmalu spravila v denarne zadrege. Kanoniki so morali zidati proštijo, gospodarske stavbe, oskrbovati kos mestnega obzidja in poleg vsega tega še posojati deželnemu knezu za vojno proti Turkom potrebni denar.

Vendar je potreba zahtevala povečanje cerkve, zato so se odločili za zasilen izhod. Prezbiteriju so prizidali ladjo v lomljeni črti do stolpa. Ladje niso obokali, temveč so je prekrili z ravnim lesenim stropom. Sledovi tega stropa se vidijo še danes na cerkvenem podstrešju. Severna in južna stena sta še dober meter nad sedanjim obokom pobeljeni. Tik nad beležem so v stenah velike, četverooglate, nasproti si ležeče luknje, v katerih so ležali tramovi, ki so nosili strop. Nobenega dvoma ni, da so nameravali ladjo zopet podreti in jo znova pozidati v slogu prezbiterija. To so preprečile vedno večje nesreče, ki so zadevale mesto in ga spravljale v vedno slabši gospodarski položaj. Turškim napadom so se pridružili še pogosti požari. Leta 1540. je pogorel velik del mesta. Kmalu za tem, leta 1576., je mesto znova pogorelo do tal. Tokrat je pogorela tudi kapiteljska cerkev. Vdril se je leseni strop v ladji, pogoreli so oltarji, zastave in slike, raztopili so se zvonovi in mnogo starih nagrobnikov in napisov je razpadlo. Tako porušeno cerkev je našel ob svojem nastopu prošt Polydor Montagnana (1582 do 1604). Da bi mu bilo mogoče popraviti cerkev, je sklenil s kanoniki posebno pogodbo, da so mu prepustili v ta namen svoje dohodke.² Ladjo so obokali in ji prizidali na vsaki strani troje kapel. Delo je končal šele prošt Marko Khun (1604—1622) leta 1621., kar pove letnica na podboju južnih vrat. To je tudi edina trdna letnica, ki jo poznamo. Taka je ostala cerkev do danes.

Stolp je dvignil prošt grof Thurn Valsassina leta 1667. Na spodnji četverokot je pozidal osmerokot in ga pokril z baročno streho. Tak je ostal vse do leta 1860., ko ga je dal prošt Jernej Arko (1852—1868) gotizirati in pokriti s škriili. Leta 1878. so ga pokrili z bakrom, ki ga je vzela svetovna vojna. Danes je krit s pločevino.

Talni načrt šentruperške cerkve iz Steklasove knjige Zgodovina Šent Ruperške župnije.

Talni načrt pleterske cerkve izmeril F. Avsec.

² Ta in sledeči datumi po Vrhovcu.